

РОЛЬ ПРИМУСУ В ПРАВІ (АНАЛІЗ ІДЕЙ КЕННЕТА ХІММИ)

COERCION'S ROLE IN THE CONCEPT OF LAW (KENNETH HIMMA'S IDEAS ANALYSIS)

Малишев Б.В., д.ю.н.,
професор кафедри теорії та історії права і держави
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Крапивін Є.О., аспірант кафедри теорії та історії права і держави
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

В статті розглядаються ідеї Кеннета Хімми (н. 1957), який належить до традиції сучасного англо-американського юридичного позитивізму. Автори зосереджуються на ключовій праці К. Хімми – «Примус і природа права» (2020), в якій він намагається повернути центральне місце примусу у визначенні поняття права.

Досліджено концепцію К. Хімми «право як артефакт» (law as an artefact), функціональну спрямованість права та розуміння ним співвідношення примусу (coercion) і санкцій (coercive sanctions). Визначено, що для К. Хімми механізми примусу є не лише емпірично універсальною особливістю правових систем, які можна повсюдно зустріти у суспільствах, але й концептуально необхідна риса права. Продемонстровано чому для К. Хіммою право *за своєю суттю* є примусовим (law is inherently coercive).

Важливість дослідження ідей К. Хімми полягає у його критиці ідей Г. Гарта і Дж. Раза, які намагались відійти від аргументів класичного юридичного позитивіста Дж. Остіна, для якого право було «наказом зверхника, забезпечене санкцією». Так, проаналізовано критику К. Хімми мисленнєвого експерименту «суспільства янголів», за допомогою якого Дж. Раз намагався довести, що сам факт визнання людьми права як ефективного соціального регулятора та наявність у права «авторитету» (authority of law) вже спонукає суспільства дотримуватись правових норм, тобто без загрози примусу.

Визначено основні аргументи К. Хімми на користь того, що ми не можемо відмовитись від концепції примусу в праві з огляду на те, що людська природа є негативною (в стилі Т. Гоббса) та схильна до насилля. Підсумовано, що певним чином К. Хімма повертається до засадничої тези Дж. Остіна, в якій примус (санкції) є способом забезпечення права (при цьому він допускає роль моралі у визнанні правових норм суспільством). На прикладі ідей К. Хімми продемонстровано важливість вивчення нових поглядів і підходів всередині сучасного англо-американського юридичного позитивізму, який за шістдесят років існування як правової традиції значно змінив підходи до визначення ролі примусу в праві.

Ключові слова: юридичний позитивізм, інклюзивний юридичний позитивізм, нормативність права, примус, санкції, «суспільство янголів», К. Хімма, Дж. Раз.

The article is dedicated to the ideas of Kenneth Einar Himma (b. 1957), who belongs to the tradition of contemporary Anglo-American legal positivism. The authors focus on the key work of K. Himma – «Coercion and the Nature of Law» (2020), in which he tries to restore the centrality of coercion in the concept of law.

Authors are looking through K. Himma's concept of «law as an artefact», the functional aspiration of law and his understanding of the relationship between coercion and sanctions. It is concluded that for K. Himma, coercive mechanisms are not only an empirically universal feature of legal systems that can be found everywhere in societies, but also a conceptually necessary feature of the law. Authors demonstrate why, for K. Himma, law is inherently coercive.

The importance of the study of K. Himma's ideas lies in his criticism of the ideas of H.L.A Hart and J. Raz, who tried to move away from the arguments of the classical legal positivist J. Austin, for whom law was «a command of a sovereign, backed by sanctions». Thus, the authors analysis of K. Himma's criticism of the thought experiment of the «society of angels», with the help of which J. Raz tried to prove that the very fact that people recognise law as an effective social regulator and that law has «authority» already encourages societies to comply with legal norms, i.e. without the threat of coercion.

Authors highlighted the main arguments of K. Himma on the impossibility of the abandoning the concept of coercion in law, given that human nature is negative (in line with T. Hobbes) and prone to violence. It is concluded that in a certain way, K. Himma returns to the fundamental thesis of J. Austin, in which coercion is a way of enforcing law (meanwhile he admits the role of morality in the recognition of legal norms by society). The article demonstrates the importance of studying new views and approaches within the contemporary Anglo-American legal positivism, which has significantly changed approaches to determining the role of coercion in law over the sixty years of its existence as a legal tradition.

Key words: legal positivism, inclusive legal positivism, normativity of law, coercion, sanctions, «society of angels», K. Himma, J. Raz.

Вступ. Порівняно з класичним етапом англо-американського юридичного позитивізму (до публікації «Поняття права» [15] Г. Гарта у 1961 році) його сучасні представники значно змінили свої погляди на роль примусу, що забезпечує загальнообов'язковість норм права. Так, якщо Дж. Остін (XIX ст.) наполягав на тому, що право є «наказом зверхника, забезпеченим санкцією» (law is a command of a sovereign, backed by sanctions), а люди підкорюються йому лише зі страху бути таким санкціям підданим, то наразі санкціям (і примусу – в широкому сенсі) відводиться незначна роль у сутності права.

Деякі сучасні автори (наприклад, М. Крамер, Б. Бікс (Brian Bix), В. Валушов (Wilfred Waluchow)) майже не звертаються до розгляду примусу як складової права, а більше приділяють увагу розгляду тези про соціальні факти та тези про розмежування. Тобто тих складових поняття права, які, на погляд вказаних вчених, відповідають на питання про походження права та його взаємозв'язку з мораллю. Дж. Раз, найвідоміший сучас-

ний представник позитивізму, так само намагався максимально уникнути відповіді на питання чим є примус у праві, і через концепцію «суспільства янголів» доводив, що примус не є визначальною ознакою права [1, с. 19]. Тож, в сучасному англо-американському юридичному позитивізмі наразі домінує тенденція розгляду примусу не як єдиної підстави для дієвості права, а як факультативної ознаки права. Своєю чергою, позитивіст Кеннет Хімма, науковий доробок якого є предметом цієї статті, намагається повернути примусу належне місце у визначенні сутності права. Всі його ключові праці присвячені вивченню питанням примусу у праві, з позицій інклюзивного юридичного позитивізму [2, с. 42].

Розгляд окремих аспектів примусу, як категорії англо-американської традиції права можна знайти в роботах таких українських авторів: Горобця К.В. [3], Максимова С.І. [4], Малишева Б.В. [5], Цуркан-Сайфуліної Ю.В. [6], Луцького Р.П. [7] тощо. Проте дане питання комплексно не досліджувалося. А основні позиції робіт такого

сучасного автора, як К. Хімма, українській юридичній науці не відомі взагалі.

Завданням цієї статті є аналіз ключових ідей англо-американського юридичного позитивіста К. Хімма, а також розгляд його поглядів та роль примусу в понятті права.

Основні результати. Кеннет Хімма (Kennet Einar Himma) (н. 1957) станом на сьогодні є найактивнішим прихильником інклюзивного юридичного позитивізму.

Він є автором великої кількості публікацій. Наприклад, взяв участь у збірках «Правила визнання та Конституція США (The Rule of Recognition and the U.S. Constitution)» (2009) [8], «Розпаковуючи нормативність: концептуальні, нормативні та дескриптивні аспекти (Unpacking Normativity: Conceptual, Normative, and Descriptive Issues)» (2018) [9], «Право як артефакт (Law as an Artifact)» (2018) [10], «Артефактна природа права (The Artifactual Nature of Law)» (2022) [11].

Водночас найвідомішими самостійними роботами К. Хімми, є: «Мораль та природа права (Morality and the Nature of Law)» (2019) [12] і «Примус та природа права (Coercion and The Nature of Law)» (2020) [13].

Праця К. Хімма «**Примус та природа права**» поєднує концептуальний аналіз, теорію артефактів і функціональний аналіз, намагаючись показати, що для того, щоб соціальна регулятивна система була «правом», вона повинна включати примусові санкції (coercive sanctions). Для К. Хімми **право є «артефактом» (an artifact)** [14, с. 136–159]. Це означає, що право є цілеспрямованим об'єктом, адже воно умисно створюється з певною метою (цілями). Оскільки артефакти є цілеспрямованими, пише К. Хімма, вони обов'язково мають *концептуальну функцію*, або мету, заради якої артефакт створено. Концептуальна функція артефакту, своєю чергою, визначається його *функціональною нормативністю*, або тим, для чого об'єкт повинен бути здатний використовуватися, щоб його можна було належним чином позначити як певний артефакт [13, с. 77–79].

Позиція К. Хімми, відповідно до якої право є артефактом, включає такі складові: (1) право створене з конкретною метою, (2) право має принаймні одне характерне використання (застосування), (3) право має *концептуальну функцію*, і (4) право має *функціональну нормативність*. На думку К. Хімми, **основним призначенням правової системи є підтримання миру в суспільстві** (to keep peace in a given society) [13, с. 81–91]. Це і є мета, заради якої створюється і підтримується право. При чому розуміння «миру» цілком можна ототожнити із порядком, тобто порядком. Отже, підтримання правопорядку є концептуальною функцією права і, як наслідок, його функціональною нормативністю. Таким є погляд К. Хімми на тезу про соціальний факт, яка є засадничою для юридичних позитивістів.

Твердження про те, що «право – це артефакт, функціональна нормативність якого полягає у збереженні миру», виступає стрижнем сформульованої К. Хіммою **тези про примус (Coercion Thesis)**. Зв'язок між нормативною функцією права і тезою про примус можна зрозуміти як умову *ефективності* для існування правового регулювання.

Таким чином К. Хімма бере вказану умову ефективності і розширює її, стверджуючи, що якщо нормативна система не сконструйована таким чином, що вона здатна давати суб'єктам, які не бажають підкорятися її приписам, підстави поводитися відповідно до її норм, вона не буде достатньою мірою здатна підтримувати мир і, отже, не може бути належним чином визначена як правова система. Іншими словами, *функціональна нормативність* права полягає в тому, що воно є нормативним у тому сенсі, що фактично надає суб'єктам підстави дотримуватися обов'язкових для себе норм [17]. Тобто для К. Хімми невід'ємною умовою чинності права є визнання суспільством такої системи норм як підстави

загальнообов'язкової поведінки, що дозволяє досягти підтримання миру в суспільстві (правопорядку). З іншого боку можна почути багато нарікань на те, що світ не є безпечним місцем, з чого нескладно висувати, що право не досягає своєї функціональної нормативності, отже не є правом. Як зазначає Б. Бікс «різні люди можуть уявляти собі різні кошмарні сценарії: наприклад, світ, де кожному дозволено діяти (як ця людина вважає) глибоко аморально і релігійно еретично; світ, в якому бідні та інші знедолені групи приречені на довічні страждання і експлуатацію; світ, в якому мало що робиться для боротьби з прийдешньою катастрофою зміни клімату та іншими катастрофами, яким можна запобігти; тощо. Тобто, розсудливі люди можуть не погодитися з тим, що є головним завданням права (і не погодитися з тим, чи ми вже перебуваємо в середині катастрофи, оскільки право не робить того, що повинно)» [21].

Проте К. Хімма міг би слушно заперечити, що серед усіх цих сценаріїв Гоббсівська «війна всіх проти всіх» є водночас і найжахливішим, і найпоширенішим страхом. Одна справа вести мову про об'єктивні чинники небезпеки у світі, інша – про суспільство, в якому неможливість домовитись про спільні правила співжиття має наслідком фізичне знищення один одного. Таким чином, в контексті функціональності права К. Хімма пропонує зосередитися на «**збереженні миру (правопорядку)**» як на **центральному елементі права. І саме тому, як стверджує К. Хімма, примус є центральним у природі права**, тоді як досягнення моральних цілей або навіть просто наявність моральних цілей [22, с. 68–81] не є таким. Такий виновок він робить саме з тих міркувань, що запобігати фізичним загрозам безпеці, обумовлених людською поведінкою, можливо лише тоді, коли існує примус.

Водночас це не означає, що ми повертаємось до «наказу зверхника, забезпеченого санкцією». К. Хімма вважає, що приписи є правовими, якщо вони здатні переконати раціонально мислячих суб'єктів змінити свою думку щодо вчинення чогось, що є забороненим вказаними приписами [13, с. 99]. Таким чином можна стверджувати, що «право є нормативним», тобто **право здатне керувати нашою поведінкою, оскільки воно побудоване таким чином, щоб мотивувати нас діяти законно** (to act legally). Тут важливо відмітити, що для К. Хімми **поняття примусу в праві є значно ширшим, аніж питання застосування юридичних санкцій**. Санкція охоплює як застосування покарання, так і загрозу його застосування. При цьому примус, окрім санкцій, включає в себе також «стримування» (deterrence) від непередбачуваної поведінки, яке може включати в себе широке коло засобів [13, с. 4–7].

На відміну від інших юридичних позитивістів, «розважливість людини» не є для К. Хімми відповіддю на питання, чому суб'єкт дотримується правових норм. Він не погоджується з тим, що право є тим, що утримує нас від Гоббсівського природного стану, в якому люди постійно воюють один з одним за обмежені ресурси [13, с. 195]. Якщо б це було так, то можна стверджувати, що право в певному сенсі дає нам принаймні одну об'єктивну розважливу (prudential) підставу для дій, навіть якщо ми з нею не згодні. Можна сказати, що регулювання нашої поведінки відповідно до правових норм обезпечує нас, віддаляючи від «природного стану» в термінології Т. Гоббса.

В більш ранніх роботах К. Хімма шукає відповідь на питання співвідношення примусу морального та правового. Як наслідок він захищає підхід, який називає *тезою відповідності* (Equivalence Thesis), відповідно до якої «особа юридично зобов'язана вчинити певну дію за певних обставин P, якщо і тільки якщо існує певна правова норма, яка за певних обставин C вимагає вчинити цю дію» [18, с. 161]. Теза відповідності для К. Хімми – це твердження не лише про юридичне зобов'язання, але й про право як об'єктивну підставу для дії суб'єкта. Адже **юридичні зобов'язання**

за своєю природою є такими самими зобов'язаннями як і моральні, оскільки вони зобов'язують: якщо ви маєте моральний обов'язок, то ви дійсно повинні, зважаючи на всі обставини, вчинити так, як цього вимагає цей обов'язок, оскільки суть морального обов'язку полягає в тому, що він виражає правильний спосіб дій.

Для цього К. Хімма пропонує аргумент на користь інклюзивного, а не ексклюзивного позитивізму. Він відстоює твердження, що деяке можливе правило визнання (rule of recognition) для деякої можливої правової системи містить моральні критерії для права. Право може включати позаправові джерела, на кшталт моралі, що обмежується питаннями свободи і безпеки (в цьому К. Хімма погоджується з «мінімальним змістом природного права» Г. Гарта, що притаманний будь-якій правовій системі). К. Хімма пропонує розглянути існування можливого світу (в розумінні «множинних світів» аналітичної філософії, яка використовує їх для позначення модальних тверджень), в якому люди є морально безпомилковими, але не морально бездоганними. Під цим він має на увазі, що кожен знає, як правильно вчинити в кожній ситуації, але його воля не завжди достатньо сильна, щоб вчинити правильно. Правило визнання цього суспільства полягає в тому, що лише правильні моральні норми визнаються правом, а оскільки всі є морально бездоганними, то цього достатньо, щоби визначити які норми є правовими. Для того, щоб ці моральні норми стали правом для юридичних позитивістів, вони повинні бути підкріплені соціальним тиском (social pressure). Тому К. Хімма додає інституційну систему санкцій, яка карає тих, хто має достатню слабку волю бути аморальним (weak-willed enough to be immoral) [16, с. 97]. Така конструкція потрібна К. Хімми для того, щоб показати максимально наближену до людської природи ситуацію – знання як вчинити правильно не означає, що людина вчинитиме правильно (на відміну від «суспільства янголів» Дж. Раза, які є і морально безпомилковими, і морально бездоганними: тобто, завжди роблять те, що є правильним).

Юридичні та моральні зобов'язання можуть мати різні властивості (залежно від праворозуміння суб'єкта), але якщо ми говоримо про обидва типи зобов'язань, то вони повинні мати деякі схожі риси – вони зобов'язують до вчинення певних дій (певної поведінки) [13, с. 162]. Якщо те, що вимагається від особи, насправді вимагається від цієї особи, то вона має об'єктивну підставу для дій, яка стосується неї, незалежно від того, чи вона усвідомлює чи приймає її. Як наслідок, **К. Хімма підводить нас до «квазі-Остінівського» аргументу, який зводиться до того, що якщо такий обов'язок існує, то його недотримання тягне за собою накладення на особу санкцій.**

К. Хімма захищає свою тезу про примус (Coercion Thesis), відповідно до якої **санкціонування механізмів примусового виконання (coercive enforcement mechanisms) є концептуально необхідною ознакою правової системи** [13, с. 47]. Загалом примус є центральною ознакою будь-якої правової системи [13, с. 67–69]. Тобто функція правової системи полягає в тому, щоб керувати поведінкою, кінцевою метою якої є збереження миру, і що, враховуючи особливості наших обставин і людської природи, цього можна досягти лише шляхом застосування примусових санкцій (coercive sanctions) [13, с. 73]. Лише такі санкції «забезпечують нові, незалежні від змісту, об'єктивні причини, що спонукають до дотримання обов'язкових правових норм, які забороняють соціально небажані дії» [13, с. 122]. Тому не дивно, зазначає К. Хімма, що **примус (санкції) «повсюдно поширений в існуючих правових системах»** [13, с. 70].

Сам К. Хімма визнає, що в історії юриспруденції це не є радикально новим поглядом. Ідею про те, що санкції є необхідним елементом права, можна знайти значно раніше, і у багатьох різних вчених (Тома Аквінський,

Томас Гоббс, Девід Юм, Іммануїл Кант, Джеремі Бентам, Джон Остін і Ганс Кельзен) [13, с. 231]. Водночас, як було вказано на початку цієї статті, ключові для сучасного англо-американського юридичного позитивізму автори Г. Гарт та Дж. Раз намагались уникнути теми примусу, і розглядати, насамперед, проблематику правила первинного і вторинного порядку та їх визнання суб'єктом правореалізації. До того ж Г. Гарт стверджував у контексті обговорення міжнародного права, що «не існує усталених принципів, які б забороняли використання слова «право» щодо систем, де немає централізовано організованих санкцій...» [15, с. 199]. А Дж. Раз стверджує, що «суспільство янголів могло б мати потребу в правилах, але не мати потреби в санкціях, і ця система все одно виправдовувала б назву “право”» [19, с. 159–160].

Такі підходи є об'єктом критики К. Хімми, насамперед концепції «авторитету права» Дж. Раза, яку той серед іншого обґрунтовує шляхом мисленнєвого експерименту «суспільства янголів». Як відомо цей експеримент Дж. Раза дозволяє дійти важливого висновку: ангелам потрібне право не лише тому, що їм потрібно буде вирішувати проблеми координації, *але й тому*, що вони потребуватимуть авторитетного вирішення спорів у разі їх виникнення [20, с. 230]. Навіть найбільш морально досконалі істоти можуть вступити у спір, зокрема правовий спір, що потребуватиме його авторитетного вирішення для того, щоб досягти домовленості, зважаючи на авторитет третьої особи, зумовлений правовими нормами. Що вже казати про людські істоти, моральна досконалість яких ставить під сумнів можливість існування суспільства як такого.

К. Хімма зазначає, що **якщо ми хочемо проаналізувати право як таке, то важливо, щоб цей аналіз не був прив'язаний до яскраво виражених особливостей людських істот**. Іншими словами – слабкість мисленнєвого експерименту Дж. Раза полягає в тому, що він будує свою теорію на людській природі або гаданій природі нелюдських істот (янголів), що є грубим спрощенням і намаганням перейти з теоретичної площини дискусії до емпіричної. Таким чином якщо ми зосередимося винятково на «людському праві», то упустимо важливі елементи, які концепції нашого права беруть з концепції права *як такого* [17, с. 29].

Висновки. Отже, К. Хімма є важливим представником сучасного англо-американського правового позитивізму, який з позиції інклюзивного позитивізму повертається до класичної дискусії про роль примусу в праві та захищає погляд, відповідно до якого примусу і санкціям належить центральне місце у визначенні поняття права.

У своїй ключовій роботі «Примус і природа права» К. Хімма ставить під сумнів довгу традицію сучасного англо-американського юридичного позитивізму, яка полягає в уникненні відповіді на питання про роль примусу в праві.

На думку К. Хімми право не може зробити нічого з того, що воно покликане робити, якщо воно не може підтримувати мир, достатній для того, щоб ми могли жити разом у суспільстві; а право не може досягти успіху в цьому, якщо воно не підтримує норми, що забороняють насильницькі посягання на особу або власність із загрозою покарання. Всупереч загальноприйнятій думці у філософії та теорії права, К. Хімма стверджує, що механізми примусу є не лише емпірично універсальною особливістю правових систем, які можна повсюдно зустріти у суспільствах, але й концептуально необхідна риса права. Отже, за К. Хіммою право за своєю суттю є примусовим (law is inherently coercive).

З цих позицій К. Хімма критикує мисленнєвий експеримент про «суспільство янголів», за допомогою якого Дж. Раз намагався довести, що сам факт визнання людьми права як ефективного соціального регулятора та наявність у права «авторитету» (authority of law) вже спонукає суспільства дотримуватись правових норм, тобто без загрози примусу.

Натомість К. Хімма стверджує, що ми не можемо застосовувати такий експеримент до суспільства, в якому людська природа є негативною (в стилі Т. Гоббса) та схильною до насилля. Відтак К. Хімма повертається до засадничої тези Дж. Остіна, в якій примус

(санкції) є способом забезпечення права. Водночас як інклюзивний юридичний позитивіст, К. Хімма допускає роль моралі у визнанні правових норм суспільством, що невластиво Дж. Остіну чи тим паче суперечить ідеям ексклюзивного юридичного позитивізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крапивін Є.О. Основні ідеї праворозуміння Джозефа Раза. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8/2023. С. 16–20.
2. Крапивін Є.О. Про відмінність «інклюзивного» та «ексклюзивного» юридичного позитивізму в сучасній англо-американській юридичній науці. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2024. С. 42–46.
3. Горобець К.В. Аксіосфера права та її компоненти : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2012. 206 с.
4. Максимов С. І. *Філософія права: сучасні інтерпретації: вибр. праці: статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2010)*. Харків : Право, 2010. 336 с.
5. Малишев Б.В. *Правова система (телеологічний вимір): Монографія*. К. : ВД Дакор, 2012. 364 с.
6. Цуркан-Сайфуліна Ю.В. Владні засади права: філософсько-правове дослідження : дис. ... док. юрид. наук: 12.00.12 / Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. 377 с.
7. Луцький Р. П. Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права : дис. ... док. юрид. наук : 12.00.01. Київ. 2017. 490 с.
8. The Rule of Recognition and the U.S. Constitution / Adler M. (ed.), Himma K. (ed.). Oxford University Press, 2009. 412 pages.
9. Unpacking Normativity: Conceptual, Normative, and Descriptive Issues / Himma K. (ed.), Jovanovic M. (ed.), Soaic B. (ed.). Hart Publishing, 2018. 272 pages.
10. Law as an Artifact / Burazin L. (ed.), Himma K. (ed.), Roversi C. (ed.). Oxford University Press, 2018. 304 pages.
11. Burazin L., Himma K., Roversi C., Banaś P. The Artifactual Nature of Law. Edward Elgar Publishing, 2022. 229 pages.
12. Himma K. *Morality and the Nature of Law*. Oxford University Press, 2019. 238 pages.
13. Himma K. *Coercion and the Nature of Law*. Oxford University Press, 2020. 288 pages.
14. Himma K. The Conceptual Function of Law: Law, Coercion, and Keeping the Peace. In L. Burazin, K. Himma, & C. Roversi, *Law as an Artifact*. Oxford University Press, 2018, p. 136–159.
15. Hart H.L.A. *The Concept of Law* (3rd ed.). Oxford University Press, 2012. 400 pages.
16. Himma K. The Logic of Showing Possibility Claims: A Positivist Argument for Inclusive Legal Positivism and Moral Grounds of Law. *Revus* 23. 2014. p. 77–104.
17. Woodbury-Smith K. Legal normativity in Kenneth Einar Himma's Coercion and the Nature of Law. *Revus* [Online], 45 | 2021. URL: <http://journals.openedition.org/revus/7699>; DOI: <https://doi.org/10.4000/revus.7699>
18. Himma K. A Comprehensive Hartian Theory of Legal Obligation: Social Pressure, Coercive Enforcement, and the Legal Obligation of Citizens. In W.J. Waluchow & S. Sciaraffa, *Philosophical Foundations of the Nature of Law*. Oxford University Press. 2013. pp. 152–182.
19. Raz J. *Practical Reason and Norms*. Princeton University Press. 1990. 224 pages.
20. Woodbury-Smith K. The Nature of Law and Potential Coercion. *Ratio Juris* 33(2). DOI: <https://doi.org/10.1111/raju.12288>. DOI: 10.1111/raju.12288 2020. pp. 223–240.
21. Bix B. H «Coercion, function, and the “why” of law», *Revus* [Online], 45 | 2021. URL: <http://journals.openedition.org/revus/7532>; DOI: <https://doi.org/10.4000/revus.7532>
22. Alexy R. *The Argument from Injustice: A Reply to Legal Positivism* (S.L. Paulson & B.L. Paulson, trans.). Oxford University Press. 2002. 160 pages.